

DONALD LOOSE

De lege plaats van de macht

Claude Lefort over democratie en
de totalitaire verleiding

BOOM
AMSTERDAM

Inhoud

Woord vooraf 9

Inleiding

Wat ooit gebeurde kan zich opnieuw voordoen 11

Filosoof? 12

Politieke waakzaamheid 16

1. Een sluimerende nalatenschap 21

Merleau-Ponty en het marxisme 21

Oost en West: totalitarisme en democratie 31

Machiavelli 37

Ideologie en de liberale correctie 41

Blijvende waakzaamheid 44

2. Fenomenologie: terug naar de zaken zelf 47

Filosofie en politiek 48

De leefwereld van *'la chair'* 51

Het vlees van de geschiedenis 62

Het sociale vlees 81

3. Representatie en verbeelding 89

Feiten en ideeën 89

Het chiasme van politiek en maatschappij 97

De kwalijke variant 102

Politieke representatie 109

De plaats van de macht 122

Een machtsvrije samenleving? 126

4. Het symbolische 131

De prioriteit van het symbolische 133

Het chiasme van de symbolische institutie en de contingentie 138

Een betekenis verlenende textuur 143

Imaginaire, symbolisch en reëel 148
Immanentie en transcendentie 152
Het sublieme 158
De theologisch-politieke erfenis 162
Auto-institutie en *creatio ex nihilo* van de samenleving? 174

5. Democratie 181

De argwaan van Tocqueville 182
De lege plaats van de macht 199
Onbepaald en onbepaalbaar 208
Kwetsbare weerbaarheid 215
De weerbaarheid van de massademocratie 226

6. Totalitarisme en terreur 235

Een omgekeerde logica 237
De logica van de terreur 262
De Amerikaanse Revolutie als alternatief 277
Het totalitaire reveal 280

7. Ideologie 291

De moderniteit van Dante 291
Een kritisch ideologiebegrip 294
De beperkingen van de marxistische analyse 299
Drie types ideologie 305
Actuele ideologische heroplevingen 318
De ideologie overstijgen 327

8. De rechten van de mens 335

Mensenrechten zijn politieke rechten 336
De regulering van de des-incorporatie 345
Grondeloos recht 351
Een aanhoudend debat 362

9. Het ethos 383

Facticiteit en gelding van de democratie 384
Ethisch tekort 387
Het transversale ethos 398
De pijler die ontbreekt 413

Nawoord 423

Horizontale en verticale transcendentie 423

Het collectieve ethos en de moraliteit 427

De prijs van de vrijheid 432

Dankwoord 437

Noten 439

Bibliografie 451

Personenregister 467

Zakenregister 471

Het volk wil niet door de aanzienlijken gecommandeerd en onderdrukt worden, terwijl de aanzienlijken juist willen commanderen en onderdrukken. Die twee verschillende verlangens resulteren voor de samenleving in een van deze drie dingen: ofwel alleenheerschappij ofwel vrijheid ofwel bandeloosheid.

Niccolò Machiavelli, *Il Principe*, IX.

Woord vooraf

In 2000 waarschuwt Claude Lefort (1924-2010) in Berlijn bij de oprichting van het Hannah Arendt Archief de westerse wereld: ‘Het totalitarisme herleiden tot het verleden koestert de illusie dat we beschermd zijn tegen gebeurtenissen die de fundamenteën van onze samenleving onderuit kunnen halen. Het feit dat dergelijke gebeurtenissen zich hebben voorgedaan zou ons gevoelig moeten maken voor het onvoorspelbare. Het zou ons moeten wapenen tegen de idee dat de democratie geen vijanden meer heeft en dat ze niet zelf de haard is van nieuwe vormen van verknechting van het denken, van nieuwe wijzen van vrijwillige slavernij waarvan we de gevolgen niet overzien.’

Onderhavig boek beoogt een verheldering van de actuele politieke uitdagingen. Ik doe dat aan de hand van het oeuvre van Claude Lefort en zijn gesprekspartners. De Franse en de Russische Revolutie, het fascisme en de blijvende rol van het communisme na de Tweede Wereldoorlog getuigen van de altijd mogelijke kanteling van de democratie in haar tegendeel dat ze blijkbaar zelf oproept. De nadagen van de implosie van het Sovjetregime en de val van de Berlijnse Muur hebben ons andermaal met die ambiguïteit geconfronteerd. De vrije wereld staat op een keerpunt waarbij gevestigde democratieën in een totalitair alternatief kunnen veranderen. In *Democratie zonder blauwdruk. De politieke filosofie van Claude Lefort* (Best: Damon, 1997) heb ik Leforts analyse van de democratie uiteengezet, waarin de onbepaaldheid en het open karakter ervan centraal staan. Hoezeer hij zelf waarschuwde voor het onvoorspelbare van de loop van de geschiedenis, leek de democratie als het regime van de vrijheid voor de meesten destijds toch voorgoed gevestigd in West-Europa, en leek zijn oeuvre aan actualiteit en belang te hebben ingeboet. Ook wie zich — net als Lefort zelf — niet liet verleiden door de illusie van het einde van de geschiedenis kon zich toen niet voorstellen dat de eenentwintigste eeuw de westerse democratieën zou confronteren met de huidige externe en interne bedreigingen die weliswaar niet de terugkeer van het totali-

tarisme propageren, maar er wel allerlei kenmerken van vertonen. In *Le temps présent. Écrits 1945-2005* zijn sindsdien veel verspreide artikelen heruitgegeven. Ook heeft zijn oeuvre tot op vandaag aanleiding gegeven tot allerlei commentaren.

Inleiding

Wat ooit gebeurde kan zich opnieuw voordoen

De democratie is opnieuw op een keerpunt aanbeland. ‘De kern van de zaak is in mijn ogen dat de democratie tot stand komt en zich staande houdt wanneer *de bakens van zekerheid teloorgaan*. Ze luidt een geschiedenis in waarin de mensen worden geconfronteerd met een ultieme onbepaaldheid met betrekking tot de grondslag van de Macht, de Wet en het Weten, en met betrekking tot de grondslag van de relatie van het *ene met het andere*, op alle niveaus van het maatschappelijke leven.’¹ Die fundamentele onbepaaldheid maakt de democratie kwetsbaar. De Franse Revolutie, de euforie na de overwinning op het nazisme en na de val van de Berlijnse Muur, en Amerika als democratisch baken voor de wereld zijn telkens weer uitgelopen op een keerpunt waar geweld, intolerantie, nationalisme en de roep om een sterke leider de democratie belagen. De populistische eis van een onverdeelde samenleving onder een autocraat in wie recht, macht en kennis zijn herenigd, waarbij de oppositie, de vrije meningsuiting en een onafhankelijke rechtsstaat moeten wijken voor de ‘illiberale democratie’, heeft via nieuwe vormen van propaganda en manipulatie de Europese en Amerikaanse samenlevingen uit hun al te zelfvoldane winterslaap gewekt. De heropleving van het Russisch imperialisme en de theologisch-politieke legitimering ervan projecteren Midden- en Oost-Europa terug in een premoderne machtspolitiek en een misdadige schending van de rechten van de mens. Voor de democratie is essentieel dat de plaats van de macht leeg blijft, anders ligt het totalitarisme op de loer.

De geschriften van Claude Lefort bieden een verhelderend perspectief op de actuele uitdagingen. Ze verduidelijken niet alleen de risico’s die we lopen, maar bieden ook richtlijnen om de teloorgang van de vrijheid te keren. Lefort waarschuwde voor een sluipende ideologie die de plaats zou innemen van de burgerlijke en totalitaire varianten in het vrije Westen. De verspreiding van sociale media en de opkomst van nieuwe vormen van propaganda overtreffen zijn dystopische schets van de ‘onzichtbare ideologie’ van de media van zijn tijd. Leforts verdediging van de rechten van de mens, van het belang van de vrijwaring van het

specifiek politieke naast de heerschappij van de technologie, en van het bureaucratisch bestuur, de vrije markt en de kapitalistische wereldorde, blijkt in de huidige context onverwacht actueel. Hij waarschuwde voor het ‘wilde kapitalisme’ en voor de ontbinding van markt en politiek, met de teloorgang van de maatschappelijke cohesie als gevolg, maar hij vertrouwde toch ook op de weerbaarheid van de gevestigde democratische instellingen. De perversering van de burgerlijke maatschappij en van de politiek door het neoliberalisme vereist echter een herziening van Leforts toenmalige pleidooi voor een politiek liberalisme, dat hij vooral zag als een weerwoord op de illusoire ideologie van de gelijkheid. Zijn overtuiging dat de strijd van Midden- en Oost-Europa ook de strijd van het Westen was en dat de oorlog in Afghanistan ook een oorlog van Europa’s geloofwaardigheid was, blijkt vandaag de dag meer dan ooit bevestigd. Europa is mede door de toenmalige Russische inmenging, het verzet van de politieke islam en de Amerikaanse reactie daarop in een nieuwe geopolitieke wereld beland. De confrontatie van het Russisch en Amerikaans imperialisme speelt zich telkens weer op Europese bodem af. Kort voor het bombardement op zijn kantoor door de Russische artillerie tijdens de inval in 1956 stuurde een Hongaarse perschef een laatste telex de wereld in: ‘Wij sterven voor Hongarije en voor Europa.’ De boodschap van Oekraïne is vandaag dezelfde.

FILOSOF?

Het oeuvre van Lefort is veelzijdig en het is ook versnipperd over verschillende artikelen waarin de politieke actualiteit altijd meespeelt. De vraag naar de bedreiging en het behoud van de democratische vrijheid is evenwel de constante in zijn politieke passie. In 1951 werd Lefort assistent bij de socioloog en jurist Georges Gurvitch aan de Parijse universiteit La Sorbonne. Al na één jaar liep de samenwerking uit op een conflict. Van 1953 tot 1954 doceerde hij filosofie aan de universiteit van São Paulo in Brazilië, waarna hij tot 1966 werkte bij het Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS). Via de socioloog Raymond Aron kreeg hij een aanstelling aan de universiteit van Caen, waar Marcel Gauchet student was en later zijn medewerker werd. Hij doceerde daar tot 1971. Hij schreef zijn doctoraat bij Aron over Machiavelli, waarna hij weer als onderzoeker in de sociologie aan het CNRS ging werken. Op verzoek van de historicus François Furet werd hij in 1976 benoemd aan de École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) in Parijs. Leforts intellec-

tuele loopbaan wordt getekend door breuken. Allereerst met Jean-Paul Sartre, later met Cornelius Castoriadis en met zijn naaste medewerker Marcel Gauchet.² Pierre Manent, die een bevoorrechte gesprekspartner over Tocqueville en Leo Strauss bleef in de groep rond Raymond Aron, typeert Lefort als hartelijk (*chaleureux*), abrupt en verwoed onafhankelijk, maar even respectvol voor de onafhankelijkheid van de ander.³

In een intellectuele autobiografie⁴ met de titel 'Filosoof?' bekent Lefort dat hij zichzelf nooit probleemloos als een filosoof heeft gezien. Hij profileert zich in deze tekst als een socioloog en politicoloog, die op beslissende wijze werd beïnvloed door het denken van zijn middelbare-schooldocent, de Franse fenomenoloog Maurice Merleau-Ponty (1908-1961). Die las de grote wijsgerige werken uit het verleden alsof ze door zijn tijdgenoten waren geschreven. In een interview noemt Lefort de scheiding tussen de menswetenschappen en de filosofie het gevolg van de inrichting van de universiteit. 'De socioloog is filosoof zodra hij zich afvraagt vanuit welk standpunt hij spreekt, wat hem doet spreken en waarom de praktijken, geloofsopvattingen en instellingen die hij bestudeert hem aanspreken.'⁵ Voor Lefort is de politieke filosofie geen discipline die je kunt herleiden tot de geschiedenis van politieke systemen zonder de bevraging van de tijd waarin je zelf leeft. Een groot deel van Leforts publicaties concentreert zich rond oeuvres die niet zonder meer als filosofisch bestempeld kunnen worden, maar bij uitstek literair-historische werken zijn (Dante, La Boétie, Tocqueville, Michelet, Quinet, Solzjenitsyn en Rushdie). Zijn lectuur maakt ze relevant voor een actuele politiek-filosofische problematiek. Van zijn *maîtres à penser* kunnen, naast Merleau-Ponty, alleen Machiavelli en Marx tot de wijsgerige canon worden gerekend. Ook van hen biedt hij dan nog een eigenzinnige lectuur. Hij is ook niet zozeer geïnteresseerd in een scrupuleus, exact historisch of sociologisch verslag van het verleden, maar veeleer in de getuigenissen van diegenen die hun tijd wisten te interpreteren en bij wie hij eenzelfde interesse onderkent als degene die hemzelf drijft.⁶

Voor zijn leermeester Merleau-Ponty had de filosofie als fenomenologie een nieuw statuut gekregen. In diens door Lefort postuum verzorgde werk *Le visible et l'invisible* lezen we dat de filosofie nooit meer een totale, actieve en overheersende greep op de werkelijkheid kan hebben. Iedere verhouding tot wat is, is altijd tegelijk grijpen en gegrepen zijn ('*la prise est prise*').⁷ Kennis en praxis zijn niet zoals bij Kant gegrond in het zuivere denken van de mogelijkhedenvoorwaarden ervan door het subject, maar ze vereisen een verheldering van de concrete condities van reële feitelijke praktijken en overtuigingen van historisch gesitueerde

gemeenschappen.⁸ Die overtuiging heeft invloed gehad op Lefort. Zijn zichzelf bevrugende en corrigerende schrijfstijl getuigt van de ambiguïteit die hij kenmerkend acht voor de democratie. Wat zijn filosofen anders dan ‘denkende schrijvers — *écrivains penseurs*’?⁹ Zijn manier van argumenteren kun je daarom nauwelijks resumeren en hij is zelf wars van elke eenduidige samenvatting van andermans betoog. Veeleer schrijft hij zichzelf in tussen de regels van een bestaand werk, zonder altijd de eigen argumentatie en die van zijn gesprekspartner helder uiteen te zetten. Tocqueville’s uitspraak ‘Ik schrijf niet in navolging van iemand’ typeert volgens Lefort de taak van iedere auteur,¹⁰ maar dat betekent niet de anderen negeren. Een schrijver moet — zoals een schilder — zijn voorgangers kennen om zich van hen los te kunnen maken. De weerlegging van een wijsgerige positie garandeert niet de waarheid door simpelweg het tegenovergestelde te beweren. Veeleer is de stellingname over en weer vanuit schijnbare tegenstrijdigheden essentieel voor een democratisch creatief denkproces. Dit komt tot uiting in de stijl en retoriek van zijn betoog. In één en dezelfde zin poneert, corrigeert en herbevestigt hij vaak de problematiek waarop hij schrijvend greep probeert te krijgen. Dat denkproces laat zich niet ontrafelen. Pierre Rosanvallon, die zijn proefschrift bij Lefort schreef, getuigt van diens onverzettelijkheid op dat punt. Een journalist van *Le Nouvel Observateur* had het gewaagd een al te lange zin in een opgetekend interview te corrigeren. Lefort heeft het blad daarna nooit meer een interview gegund.¹¹ Dat kenmerkt ook de stijl van zijn seminars en conferenties. Hij sprak zoals hij dacht, zichzelf voortdurend onderbrekend in tussenzinnen, terugkerend naar eerdere beweringen, alsof hij zich ervan wilde verzekeren niets te zijn vergeten en alle subtiliteiten over te brengen van het concept dat hij probeerde te verhelderen. Van zijn notities, overwoekerd door schrappingen en correcties, en alleen voor hemzelf leesbaar, kon hij plots afwijken om een of andere schitterende dan wel raadselachtige inval te debiteren. Hij suggereerde meer dan dat hij stellingen poneerde. Hij was ervan overtuigd dat elke interpretatie tekortschiet en dat zowel schrijver als lezer een oeuvre niet beheerst.

Zijn betoog eindigt daarom veelal in een dubbele negatie, een nochnoch (*ni-ni*) ten aanzien van twee tegenstrijdige posities, als indicatie van de onmiskenbare ambiguïteit van het fenomeen. Hij verzet zich tegen twee posities: enerzijds een zelfingenomen humanistisch, rationalistisch, universalistisch en liberaal discours; anderzijds de verwerping van de gehele westerse traditie (de Verlichting, de mens, de geest, de rede, de geschiedenis, de ethiek en de politiek) door postmoderne intellectu-

elen. We kunnen de maatschappij waarin we leven niet beoordelen van bovenaf, en ook niet — om het zo te zeggen — van buitenaf. ‘Laten we niet in een relativisme vervallen, noch in een universalisme, die ons de zin van onze situatie zouden ontvreemden. Laten we daar een onder-vraging tegenover stellen die als enige in staat is de twijfel aan het licht te brengen die onze tijd kenmerkt en hem recht te doen.’¹² Dit geldt ook voor de relatie tussen feit en norm. Enerzijds kun je de ethiek niet losweken van de politiek, maar anderzijds is een politiek discours onmogelijk zonder ethische strekking of betekenis.¹³

Voor Lefort is een intellectueel oeuvre iets anders dan een objectief wetenschappelijk werk of een hoogst singulier kunstwerk, hoewel het de kenmerken van beide heeft. Het beoogt objectieve kennis, maar werkt slechts door zijn eigen vormgeving. Dit stelt je eerder voor de opgave tot persoonlijke stellingname dan dat het een pasklaar antwoord biedt. Een intellectueel oeuvre kan een ander oeuvre niet vervangen of eraan worden toegevoegd. Uiteindelijk gaat het om een onderlinge dialoog.¹⁴ Een oeuvre ontplooit zich ook verder in de tijd. ‘De dimensie van de tijd is onontkoombaar, omdat literatuur alleen wordt gevat in een variëteit van manifestaties, in de loop van de geschiedenis, en zich onttrekt aan elke definitie.’¹⁵ Die hermeneutiek impliceert een grote vrijheid van de vertolker, evenals het besef van het tijdgebonden karakter van het te interpreteren oeuvre. Lefort heeft zich daarom van meet af aan de vrijheid veroorloofd zich door de vragen van Marx te laten inspireren, zonder zijn antwoorden als beslissend te beschouwen. De onbepaaldheid (*indétermination*) die met het schrijven gepaard gaat en die zich in opeenvolgende benaderingen van de problemen aandient, getuigt zelf van ‘de werking van een oeuvre’. De ware betekenis van een oeuvre blijft werken in de tijd. Ze is niet bepaalbaar en uiteindelijk onvindbaar.¹⁶ Die werking herhaalt zich in de interpretatie. Onbepaaldheid betekent dus niet tijdloos of aan de tijd onttrokken — zoals Althusser Marx hoopt te verwetenschappelijken in een dichtgetimmerd systeem — maar besef hebben van de tijdgebonden bepaaldheid van een oeuvre en je de vrijheid veroorloven het voor de eigen tijd niet te herhalen, maar te interpreteren.¹⁷

Wie een definitief en onweerlegbaar inzicht over Marx of Machiavelli zoekt, zal door de commentaren van Lefort alleen maar gefrustreerd en geërgerd raken. Lefort gelooft niet dat je een gedachtegoed kunt doorgeven, overnemen of weerleggen zonder telkens weer de confrontatie met dat oeuvre zelf aan te gaan. Daarom heeft hij nooit een systematisch werk gepubliceerd, maar zich veeleer in allerlei artikelen geuit en tijdens